ચારિત્ર રચના.

મી. અર્નેસ્ટ વુડના

(Character-Building એ નામના)

વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ.

અનુવાદ કર્ત્તા તથા પ્રકાશક,

મણિલાલ નથુભાઇ દોશી. બી. એ.

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત. ૪૦૦.

ઇ. સ. ૧૯૧૯.

અમદાવાદ.

શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં—શા. સાકલચંદ હરીલાલે છાપ્યું.

કિંમત. એક આનો.

ચારિત્ર રચના.

આધુનિક સમયમાં જે મનુષ્યોને યુવક વર્ગની કેળવણી સાથે સંબંધ છે, તેમની વિચારશ્રેણીમાં અતિપરિવર્તન થયું છે. અતિ દીર્ઘ કાળથી આપણી એવી માન્યતા હતી કે બાળકોને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવી કે તેઓ પોતાના અભ્યાસના-વિદ્યાર્થી અવસ્થાની પૂર્ણાહૂતિના-અંતે પોતાના વડિલવર્ગના મંડળમાં યોગ્યસ્થાન લઈ શકે અને તેટલામાંજ તે કેળવણી સમાપ્ત થતી હતી. આવા સંયોગોમાં બાળકોનું મગજ સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓથી ભરવામાંજ સંતોષ માનવામાં આવતો હતો. આપણી શાળા-વિદ્યાર્થીગૃહો બાળકોના મગજ રૂપી ખાલી ભાજનો ભરવાને નિર્મિત થયાં હોય એમ જણાતું હતું. પણ આપને મેં હમણાં કહ્યું તે પ્રમાણે એક મહાપરિવર્તન અત્યારે વિચારકોની વિચારશ્રેણિમાં થયું છે. શિક્ષણની હરકોઈ પ્રકારની પદ્ધતિમાં પ્રથમ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય મુદ્દો એજ છે કે તે ચારિત્રની વૃદ્ધિ કરે છે કે કેમ ? કારણ કે કેળવણીનું સાધ્યબિન્દુ ચારિત્રનો વિકાસ હોવું જોઇએ. જો કે ચારિત્રની વ્યાખ્યાનું વિશુદ્ધ દર્શન કોઇએ હજુ કરાવ્યું નથી, તો પણ તે શબ્દનો ઉપયોગ આપણે કયા અર્થમાં કરીએ છીએ તેનું આપણને સંપૂર્ણ ભાન હોય છે; આ મનુષ્ય ચારિત્રવાન્ છે, એનો અર્થ એ થાય છે કે તેનો અંતરાત્મા અમુક કાર્ય કરવાને સમર્થ છે. અને બાહ્ય સૃષ્ટિમાં તેને મળી આવતી પરિસ્થિતિ કરતાં વધારે બળવતી શક્તિને તે પોતાના મન અને

* મી. અર્નેસ્ટ વુડના Character-Buildingનો અનુવાદ.

હૃદયના ગુપ્ત સ્થાનોમાંથી પ્રકટ કરવા શક્તિમાન છે. આપણે બાહ્ય જીવન અને આંતર જીવન વચ્ચે અથડાતો એક મનુષ્ય કલ્પીએ. આંતરજીવન ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચ અભિલાષાઓ અને ભાવનાઓથી ભરપૂર છે. અને બાહ્યજીવન સ્થૂલ દેહના સેવકરૂપે સુખનાં સાધનો સગવડો અને તાત્કાલિક સુખ આપનારી વસ્તુઓ મેળવવાને કાર્ય કરવા, લાગણીઓ ધરાવવા અને વિચાર કરવા પ્રેરાય છે. આ આંતર અને બાહ્યજીવનનું યુદ્ધ આત્મામાં થવા લાગે છે અને જ્યારે એ રણસંગ્રામમાં આંતરજીવન વિજયી નીવડે છે, ત્યારે આપણે તેને ચારિત્રવાન્ મનુષ્ય કહીએ છીએ. આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે ચારિત્રવાન્ પુરૂષ તેજ કહી શકાય કે જે પોતાના જીવનનો અમુક આદર્શ નક્કી કરીને આદર્શની સિદ્ધિ વાસ્તે મથ્યા કરે છે, અને સ્થૂલદેહ અથવા તો સ્થૂલ સૃષ્ટિના કોઇ પણ લાભથી દોરાઈ તે પોતાની ઉચ્ચભાવનાથી પતિત થતો નથી. આ સ્થૂલદેહના સંબંધમાં જગત આપણને એટલું ખેંચી જાય છે કે તેની હાજતો પુરી પાડવામાં ઘણીવાર આપણું બધું ધ્યાન રોકાઇ જાય છે; અને આપણે આપણા દેહને આધીન છીએ કે દેહ આપણને આધીન છે, તે પણ આપણે જાણી શકતા નથી. તેને વસ્ત્રોથી ભૂષિત કરવામાં, તેને ખાનપાનથી તૃપ્ત કરવામાં, તેને રહેવાને યોગ્ય પ્રાસાદો પ્રાપ્ત કરવામાં અને સર્વ રીતે તેને સગવડોથી સંતોષવામાં આપણા સર્વ વિચારોની, આપણા ઉચ્ચ આદર્શની અને આપણા સઘળા સમયની આહૂતિ આપવી પડે છે. શરીરની હાજતો પુરી પાડવામાં આપણે જે જીવન પસાર કરીએ છીએ, તે સ્થૂલજીવન કરતાં કાંઇક ઉચ્ચતત્ત્વ માટે પ્રવૃત્તિ કરવા જ્યારે મનુષ્ય આકર્ષાય છે, ત્યારેજ તે ખરી રીતે મનુષ્ય તરીકે જીવવા લાગે છે. જેણે પોતાનું આંતર્ સામર્થ્ય ખીલવ્યું છે, અર્થાત્

જેણે આધ્યાત્મિક જીવનનો કાંઇક અનુભવ કર્યો છે, તે મનુષ્ય પ્રાણી-વર્ગમાંના એક તરીકે નહિ, પરંતુ દેહ ઉપરાંતના કાંઇક ઉચ્ચતત્ત્વને સારૂ જીવનાર અને પોતાની ભાવના પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્ય તરીકે જીવન ગાળવાની સ્થિતિમાં આવે છે. બાહ્ય વસ્તુ કરતાં ઉચ્ચ તત્ત્વને વધારે વળગી રહેવાને અને તે તત્ત્વોની તથા ભાવનાઓની વધારે કીમત આંકવાને આપણને સમર્થ બનાવે, તેવા આપણી ઉન્નતિના સાહાય્યક પ્રસંગો આપણ સર્વને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જે તત્ત્વોને આપણું અંતઃકરણ વખાણે છે, તે તત્ત્વો તરફ વિષમ પ્રસંગે પણ અનન્ય ભક્તિ રાખવાથી આપણું અન્તર્બળ આપણે ખીલવીએ છીએ.

જીવનની ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં જેમણે સેવા બજાવી છે, તેમના દૃષ્ટાન્તો આપવા મુસ્કેલ નથી. આધ્યાત્મિક બાબતમાં શ્રીબુદ્ધ ભગવાનનું દૃષ્ટાન્ત અતિ પ્રશંસનીય છે. તેમનું જીવનચરિત્ર અવલોકતાં તે આપણને અતિશય લાગણીવાળા, અતિદયાર્દ્ર મનોભાવવાળા અને પોતાની આસપાસના દુઃખોથી સ્વાભાવિક રીતે સમદુઃખી થનાર યુવક તરીકે જણાશે. આ કારણથી તે યુવાવસ્થામાં પણ દીર્ઘકાળ સુધી ઉંડા શોકમાં ડુબી જતા હતા. જ્યાં જ્યાં તેમની દૃષ્ટિ પડતી, ત્યાં ત્યાં તેમને દીલગીરી દેખાતી અને આ સૃષ્ટિ તેમને તે સમયે અંધકારમય ભાસતી હતી. હવે આ સ્થિતિમાં જો કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય તેમનાથી અર્ધો દયાભાવવાળો હોત તો તે જીવન પર્યન્ત શોકમાં રહેત, અગર અશુભદર્શી મનુષ્ય તરીકે પોતાનું દુઃખમય જીવન પૂરૂં કરત. અશુભદર્શી મનુષ્ય દુનિયા નઠારી લાગે તોપણ જેમ તેમ જીવન પસાર કરે છે. અને માત્ર મોં કટાણું કરી જીવનનું નાવ જેમ ચાલે તેમ ચાલવા દે. છે. પણ મહાત્મા બુદ્ધમાં અતુલ

આધ્યાત્મિક ચારિત્ર હતું. તેમના હૃદયમાં અમુક ભાવના ધ્વનિ કરી તેમને સૂચવતી હતી કે માનુષી જીવન ન્યાય અને પ્રેમપર રચાયેલું છે. આ કારણથી ઉદાસીન ભાવોથી વીંટળાયેલા હોવા છતાં તેમના પ્રશ્નોનું આધ્યાત્મિક નિરાકરણ થશે, એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. તેમણે પોતાને સંસારમાં જકડી રાખનારી વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો. તેમને જ્ઞાન પામવાની, મનન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. અને એક રાજકુમારના વૈભવમાં તે સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી મનન કરી શકતા નહિ, તેથી તેમણે રાજકુમારને ઉચિત સર્વ બાહ્ય વૈભવોનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો. આ સર્વનું કારણ એજ હતું કે તે કુદરતને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી, અને ધ્યાન તથા વિચારણામાં નિરંતર મગ્ન રહી જીવનના મહાપ્રશ્નનું સંતોષકારક નિરાકરણ કરે. તેમણે તે પ્રશ્નનું અંતે નિરાકરણ કર્યું અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ મેળવ્યો.

આ આધ્યાત્મિક દિશામાં દૃઢ ચારિત્રબળવાળા પુરૂષનું દૃષ્ટાન્ત છે. પરંતુ મનુષ્ય જીવનની દરેક શાખામાં ચારિત્રબળવાળા પુરૂષ જણાય છે. દુનિયામાં મહાન્ શોધકોનાં ચરિત્રો ચારિત્રબળનાં બોધદાયક અને ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તો છે. સામાન્ય મનુષ્યોને વેઠવી ન પડે તેવી અસંખ્ય મુશ્કેલીઓ કોઇપણ નવીન શોધ કરનારને ખમવી પડે છે. જે લોકોની હાંસીથી આપણે ડરીએ છીએ તેની સામા તેમને થવું પડે છે. અર્વાચીન સમયમાં જેઓએ હવામાં ઉડવાની શોધ કરી, તેમનાં ચરિત્રો વિચારીએ; કારણ કે તે શોધો અત્યારે આપણી નજર આગળ તરી આવે છે. આજથી વીસ ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે લોકો હવામાં ઉડવાના પ્રયોગો કરતા હતા. હવામાં ઉડવું એ શક્ય છે, એમ જેઓ ધારતા હતા, તેઓ દશે દિશાએ જીંદગીના જોખમે, પો-

તાની શક્તિના પ્રમાણમાં ધનના ભોગે, અને પોતાના બંધુઓની સખ્ત હાંસી વેઠીને પણ તે તે પ્રયોગો કરતા હતા. ઘણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જણાવતા હતા કે હવામાં ઉડવું અશકય છે; અને તેમના હવામાં ઉડવાના પ્રયત્નો મૂર્ખતાભર્યા દેખાતા હતા, છતાં તેઓ તો પ્રયોગો કરતાજ રહ્યા. કેટલાકોએ હલેસાંવડે પ્રયોગો કર્યા. અન્યજનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પાંખો પોતાની પીઠપર બાંધી છાપરાની ટોચેથી હવામાં પડતું મૂકતા હતા. આ કામમાં વારંવાર ઇજાઓ થતી, છતાં તેમાં વિજય મળશે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને તે આ પ્રયત્ન કરતા હતા. અંતે તેઓ વિજયી નીવડયા. હમણાં યુરોપમાં એ સામાન્ય ચર્ચાનો વિષય થયો છે કે આ ભયંકર યુદ્ધ પછી ટપાલ અને મુસાફરીનાં હવાઇ સાધનો યુરોપમાં જરૂર દાખલ થશે. આ ઉપરથી સહજ સમજાય છે કે જેમણે સેંકડો સંકટો સહન કરવા છતાં પોતાનો પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા છે, તેવા ચારિત્રવાળા પુરૂષોએ આપણે સારૂ— મનુષ્ય જાતિને સારૂ ઉત્તમ નમુના પુરા પાડયા છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમની શોધનું મનુષ્ય જાતની સંસ્કૃતિમાં ભાવીસ્થાન શું છે, તેનો અત્યારે નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી.

આવા દષ્ટાંતો જીવનની દરેક દિશામાં આપણને માલૂમ પડશે. દાખલા તરીકે જ્યારે રેલ્વેની શોધ થઇ, અને તેના પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા, ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણા મનુષ્યોએ તે નહિ દાખલ કરવા લડત ચલાવી હતી. કેટલાક એવી સૂચના કરતા હતા કે જો મનુષ્યને કલાકે વીસ કરતાં વધારે માઇલની ઝડપથી લઇ જવામાં આવે તો તેના પ્રાણ નીકળી જાય. વળી એ રેલ્વેની શોધની સામે થનારા કેટલાકોએ જણાવ્યું કે જો રેલ્વે ચલાવવા દેવામાં

આવશે તો જમીન ઉજ્જડ થશે, અને તેના ધુમાડાથી વનસ્પતિનો નાશ થશે. પણ જે ધીર પુરૂષોએ તે કામ હાથ ધર્યું હતું તેમણે તે જારી રાખ્યું, તે કાર્ય યશસ્વી નીવડ્યું અને તેમને મનુષ્યજાતિનો આશીર્વાદ મેળવ્યો છે. વિદ્વાનોની પણ એજ સ્થિતિ છે. મનુષ્યનાં હૃદયને વિચારસિક બનાવવા ઇચ્છનારા વિદ્વાનની આપણે કલ્પના કરીએ. પોતાની ભાવના સિદ્ધ કરવાને તેને અમુક ભોગ આપવો પડે છે. તે મનુષ્ય ભાડુતી લેખક કે સામાન્ય કારકુન તરીકે સંતોષ માનતો નથી. તેના હૃદયમાં એકજ ધ્વનિ રમણ કરે છે અને તેને નિરંતર જાગ્રત રાખે છે. અનેક વર્ષો પર્યન્તની ગરીબાઇ પછી કાંતો તે વિજય મેળવે છે અથવા તો નિષ્ફળ નીવડે છે. બીજું એક દૃષ્ટાંત લઇએ. જુલીઅસ સીઝર દુનીઆના મહાન્ યોદ્ધા અને મહાન્ રાજ્-કારી પુરૂષોમાંનો એક હતો. તે કદાવર કે મહારથી ન હતો. સામાન્ય મનુષ્ય જેટલો પણ તે ઉંચો ન હતો. વિશેષમાં તેણે પોતાની યુવા-નીનો વ્યય એવો કર્યો હતો કે તેનું આરોગ્ય નાશ પામ્યું હતું, અને તે જીવશે કે કેમ તેની સર્વને શંકા હતી. તેને અચિંત્યો વિચાર સ્ફુર્યો કે હું જીવીશ અને દુનિયાનો એક મહાપુરૂષ બનીશ. તેના અપૂર્વ ચારિત્રબળથી તેણે નૂતનજીવન પ્રાપ્ત કર્યું અને ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર તે એક મહાન્ વ્યક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

સર્વત્ર, દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં, ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ ધરા-વતા ચારિત્રવાળા મનુષ્યો જણાય છે. અને તેજ મનુષ્યોને 'પુરૂષ' એ નામ લાગુ પાડી શકાય. આમ હોય તો પછી આપણામાંનો દરેક ચારિત્રવાન્ થવાની ઇચ્છા કર્યા વિના રહી શકે નહિ. મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો વાંચ્યા પછી ઝાડપાન કે શુદ્ર પ્રાણીના જેવા રહેવાની

આપણી વૃત્તિ થતી નથી, પણ અમુક કાર્ય બજાવવાની અને જાગૃતિ પામવાની આપણને ઇચ્છા થાય છે. મનુષ્ય તરીકેનું જીવન જીવવાની આપણી ઇચ્છા થાય છે. અને આપણી ચોપાસ નીહાળી, હૃદયમાં તપાસ ચલાવી, અમુક આદર્શને શ્રેષ્ઠ માની, તેને વફાદાર થવાની આપણામાં ભાવના પેદા થાય છે. તે આદર્શ પ્રમાણે વર્તવામાં મળી આવતી પ્રતિકૂળતા માત્રનો વિચાર તે વખતે આપણાથી દૂર ભાગે છે.

જે મનુષ્યો જડવાદી હોય છે, તેઓને પણ મરણ સમયે પોતાના જીવન પર એક દૃષ્ટિપાત કરવાથી સંતોષ થશે કે અનેક સંકટો અને બાહ્ય નિષ્ફળતા હોવાછતાં પણ જીવન ઉત્તમ રીતે પસાર થયું છે. પરંતુ ઘણા મનુષ્યોને તો અમુક માન્યતા હોય છે, તે માન્યતા તેમના ચારિત્રપર ભારે અસર કરે છે. આપણે અમર આત્મા છીએ. એકવાર માર્ગ પસંદ કર્યા પછી કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ ખરી રીતે આપણા માર્ગમાં વિરોધ નાખી શકશે નહિ. આપણે માનીએ છીએ કે સર્વ વિઘ્નો ક્ષણિક છે અને તે આત્માની કેળવણીમાં સહાયભૂત છે. જ્યાં શીખવાયોગ્ય શિક્ષણ મળી જાય છે, ત્યાં મુશ્કેલીઓ દૂર થઇ જાય છે, અને જો દૃઢતાથી આપણા સાધ્યબિન્દુ પ્રત્યે પ્રયાણ કરીએ તો જરૂર આપણે આપણા આશય–ઉદ્દેશની સમીપ આવી પહોંચીશું. જેઓ પુનર્જન્મને માને છે, અને જેઓ એમ માને છે કે આ જીવનના અંતે આ જન્મમાં ખીલવેલા સદ્‌ગુણો સાથે મનુષ્ય ફરીથી જન્મે છે, તે તો સહજ સમજશે કે માનુષી ચારિત્રની પૂર્ણતા માટે અનુભવના માર્ગમાં આપણે દર પગલે આગળ વધીએ છીએ. આ વિષયનો અભ્યાસ આપણને ખાત્રી આપે છે કે વિચાર, લાગણી અને કૃત્યો કરનારા મનુષ્યો તરીકે આપણે અનુભવની દુનિયામાં નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા ચારિત્રસહિત એક પછી બીજો જન્મ

લઇએ છીએ. જે એક જીવનમાં શીખ્યા તે બીજામાં વિસ્મૃત થાય, પરંતુ તે શીખવામાં ખીલવેલી શક્તિ તે તો સર્વથા આપણીજ થાય છે. ક્યા પુસ્તકમાંથી અમુક શબ્દ શીખ્યા તે યાદ લાવ્યા સિવાય જેમ આપણે તે વાંચી શકીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયમાં અનુભવની પાઠશાળામાં શીખેલા સદ્‌ગુણોનો ઉપયોગ અત્યારે આપણે કરી શકીએ છીએ, અને તેને વિશેષ ખીલવતા જઇએ છીએ. સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાઓ તે વસ્તુતઃ સંકટો નહતાં, પણ મન અને ઇચ્છાશક્તિની ખીલવણી અને તેના ઉપયોગની કેળવણીનાં સાધનો હતાં. વળી મેળવવા લાયક અને કરવા લાયક દરેક બાબતમાં સફળતા ચોક્કસ મળશે, એમ સમજી શકાય તે સ્થાને આપણે પહોંચીએ છીએ. અમુક કાર્ય પસંદ કરી તેમાં મચ્યા રહીએ તો જરૂર આપણે વિજયી નીવડીએ. જો કોઈ ગાયક થવાનું પસંદ કરે તો તેને કોઇ રોકી શકે નહિ. આના આ જન્મમાં તે મહાન્ ગાયક થવાને અસમર્થ પણ નીવડે; છતાં જો તેનો પ્રયાસ સતત હોય તે આ જીવનમાં તે એક સારો ગાયક નીવડે, બીજામાં તેથી વધારે સારો બને, અને તે પછીના જીવનમાં તે એક મહાન્ ગાયક તરીકે જન્મે. આજ કળામાં સતત પ્રયાસ કરી મચ્યો રહે તો કેટલા ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગાયક તે નીવડશે, તેનો અત્યારથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ. આ બાબત ધર્મ આપણી સહાયમાં છે. નિષ્ફળતાનો ભય નથી, આ ભીતિ માત્ર પુનઃ પ્રયાસ નહિ કરવાની છે. ભીતિ બહારની નથી, પણ અંતરની છે. પ્રત્યેક નિષ્ફળતાને અંતે સતત પ્રયાસ જારી રહે તો વિજયની સિદ્ધિ અવશ્ય થવાની.

ચારિત્ર ક્યા સદ્‌ગુણોથી ઉદ્ભવે છે, તેનો જરા વિચાર કરીએ. સૃષ્ટિના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રો અમુક સદ્‌ગુણો ગણાવે છે. વારંવાર

આ લાંબી નોંધ અમલમાં લાવવી મુશ્કેલ થાય છે; કારણકે મન એકજ સમયે અનેક આદર્શોને પોતાની સમીપ ધરી શકતું નથી. ભગવદ્‌ગીતાના સોળમા અધ્યાયના આરંભમાં આપેલી સદ્‌ગુણોની ટીપ તપાસીએ તો ત્રીસ ચાળીશ સદ્‌ગુણોની ટીપ જણાશે. પણ તે બધાંનો પ્રારંભ અભય–ધૈર્યથી થાય છે. પ્રત્યેક સદ્‌ગુણને યાદ કરવાનું કામ કઠિન છે પણ તે અડચણમાંથી મુક્ત થવાની એક યુકિત છે. તે બધા સદ્‌ગુણો ત્રણ વિભાગમાં સમાવી શકાય, અને ક્રમવાર યાદ લાવી શકાય. યોજના એવી છે કે જે ત્રણ ગુણોમાંથી અન્ય સદ્‌ગુણો ઉદ્‌ભવે છે, તેને નિરંતર સ્મરી તેનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. આ સદ્‌ગુણોને આપણા ચારિત્રમાં યોજવાના છે. અને એ ત્રણ સદ્‌ગુણો મકાનના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

મકાનનો અગત્યનો ભાગ પાયાનો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે ચારિત્રરૂપી મકાનના પાયા તરીકે કયા સદ્‌ગુણને ગણવો ? ટુંકમાં જણાવીએ તો સર્વ સદ્‌ગુણોનો–પ્રાચીનભાષામાં બોલીએ તો સર્વ–બળનો પાયો એક સદ્‌ગુણમાં છે, અને તે સદ્‌ગુણ તે ધૈર્ય છે. આપણા નૈતિક સ્વભાવને કોઇપણ બાબતમાં અમુક હદ સુધી ખીલવવાનું કામ ધૈર્યના અપૂર્વ બળ સિવાય ભાગ્યેજ સંભવી શકે. બાળક ભયથી અસત્ય બોલે છે. ભીતિથીજ મનુષ્ય પોતાના આદર્શથી ઉતરતી પંકિતના કાર્યો કરવા લલચાય છે. માલમાં ભેળવણી કરનાર વ્યક્તિ પોતાના કોઇ પાડોશી સાથે હરીફાઇ કરી વેપારમાં નફો મેળવવાને તે કામ કરવા દોરાય છે. પોતાના બાળક તથા સ્ત્રીને સારૂ ગુજરાન મેળવવાના ઉમદા આશયથી તે આ કામ કરે છે, એમ કહેવાથી તેની નિર્બળતાનો બચાવ થઇ શકતો નથી. પ્રમાણિકતાને નીચી પંકિતમાં મૂકવાને ભયજ કારણભૂત છે. મનુષ્યને

સત્યવાદીના વિજય માટે શંકા રહે છે, તે ન્હાનાં સાધનો પર આ-ધાર રાખે છે, અને દુનિયાની ઉડતી રજમાં પોતાના જીવનનાવનું લંગર કરે છે. આના પરિણામ રૂપે તે સત્ય અને પ્રમાણિકપણાને તિલાંજલિ આપે છે. આજ આશયથી એક નવો વકીલ પોતાના કેસ—મુકરદમામાં જેની જરૂર છે, તે વિષય ઉપરજ ટીકા કરવાને અગર તો પોતાની દલીલોને સહાયભૂત પુરાવો લેવાને સમજાવ્યા છતાં પોતાના શંકાશીલ સાક્ષીનો પુરાવો લેવા લલચાય છે. કારણકે તેને ભીતિ લાગે છે કે તે સિવાય તે નિષ્ફળ નીવડશે. પોતાના જેવા અન્ય વકીલો એ પ્રમાણે વર્તી વિજયી નીવડે છે, અને પોતે જો તેમ ન કરે તો નિષ્ફળ જશે એમ તે ધારે છે. તેની સફળતા ઉપર તેની કીર્તિનો અને તેના કુટુમ્બનો આધાર છે. પ્રત્યેક નિષ્ફળતાનું મૂળ ધૈર્યની ખામી છે અને તેથી જો હરેક પ્રકારે ધૈર્યનો પાયો નાખવામાં આવે તો અન્ય સદ્દગુણો આપોઆપ પ્રકટ થવા લાગશે. ધૈર્ય ખીલવવાના વિવિધ માર્ગો છે, તેનું સ્મરણ નિરંતર રાખવું જરૂરનું છે. આ શ્રોતા વર્ગમાંથી એકાદ બે વ્યક્તિઓ આ ઘટનાને ધ્યાનમાં રાખવા ઇચ્છતી હશે. અને હૉલને છોડયા પછી એકાદ બે દિવસમાં તેને પણ વિસારી મૂકશે. પરંતુ જેમને આ પાયો રચવાની તીવ્ર ઇચ્છા હશે તેમને સૂચવીશ કે ઓછામાં ઓછા એક માસ પર્યંત આ નિયમને સ્મરણમાં રાખવાનો નિશ્ચય કરો. પ્રત્યેક સવારે પોતાના મન સાથે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઇએ. "હું ચારિત્રવાળો થવાનો છું અને તેના પાયારૂપે આજથી દરેક બાબતમાં હું ધૈર્યવાન થવાને પ્રયત્ન કરીશ." તે પછી જે કાર્યની તમને રૂચિ થતી ન હોય તેવું એકાદ કાર્ય કરવા માંડો. જેમને વ્હેલા ઉઠવાની ઇચ્છા ન થતી હોય તેમને માટે તો પ્રથમ પ્રસંગ તેજ થઇ પડશે. સ્હેજ

પણ આનાકાની સિવાય પથારીનો ત્યાગ કરો, અને સ્નાન કે સવારની અંગકસરતમાં પ્રવર્તો. આથી તમારૂં મનોબળ ખીલવા લાગશે. બીજી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે તમે કદી બ્હીકણ થતા નહિ. અમુક પાઠ તમે સમજી શકતા ન હો અને મૂર્ખ ગણાવાની બીતિથી શિક્ષક પાસે જઇ ન શકતા હો તો તમારા મન સાથે વિચાર કરવો જોઇએ કે, " મારે શિક્ષકથી શા સારૂ ભય પામવો જોઇએ ? તે મને મૂર્ખ ગણશે. પણ મારા પાઠ શીખવામાં હું બનતો પ્રયાસ કરૂં છું, એ પણ તે જાણશે. " શિક્ષક તરીકે, મારા જાતિ અનુભવથી કહું છું કે તે તમને તે પ્રશ્ન પુછવા માટે ધન્યવાદ આપશે. ધૈર્યવાન પુરૂષનું અમુક કામ બીજાઓ પસંદ ન પણ કરે, છતાં તેના ધૈર્યને વાસ્તે જરૂર તેને માન મળશે. શિક્ષણના અનેક પ્રકાર છે. તે સર્વમાં અગત્યનો પ્રકાર એજ છે કે જે કામની અપ્રીતિ હોય તેજ કાર્ય કરવાની નિરંતર ટેવ પાડવી. આળસ અને બ્હીકણપણાને તિલાંજલિ આપો. જે પ્રવૃત્તિમાં મનને અરુચિ થતી હોય તે પરિપૂર્ણ કરો. એજ ઉત્તમ કેળવણી છે. જે ધાર્મિક વૃત્તિના છે, જે પોતાને પ્રભુના દૈવી અંશ તરીકે માને છે,જેમની માન્યતા એવી છે કે એકજ મહા પ્રભુવડે સકળ વિશ્વ અસ્તિત્વ ભોગવે છે અને દરેક વ્યક્તિ ઈશ્વરની સાથે અખંડ સાંકળથી જોડાયેલી છે, તેમને માટે એક જુદોજ માર્ગ છે. પ્રભુની સાથેના સંબંધને લીધે, પ્રભુના નિયમ પ્રમાણે ચાલતા જગતમાં ભયનું કાંઇ કારણ નથી. તેની જ પરવાનગીથી સર્વ સંકટો અને મુશીબતો આપણા માર્ગમાં આવે છે, અને મનુષ્ય સ્વભાવની પૂર્ણતાને અર્થે જે પ્રમાણમાં પ્રયાણ થાય છે, તેજ પ્રમાણમાં આપણી શક્તિઓને તેજસ્વી કરવામાં, અને આપણા ઉત્સાહને ઉત્તેજિત કરવામાં તે સહાયભૂત થાય છે. ફક્ત યુવકો માટે એક

ત્રીજો માર્ગ છે. તેમણે તો રમતગમતમાં તલ્લીન થવું. આથી વિદ્યાર્થી પુસ્તકપાનાના સંબંધમાં આવવા ઉપરાંત પોતાના જીવનની તૈયારીઓ કરે છે. પ્રસંગોપાત પોતાના કરતાં મ્હોટા સાથે તેને રમવાનું થાય, તેને સહજ ઇજા થવાનો સંભવ હોય, તોપણ ઇજાનું જોખમ વ્હોરીને પણ જો મરદાનગીભરી રમતગમતમાં અને કસરતમાં તે ભાગ લે તો તેને જણાશે કે આ સર્વ ધૈર્ય ખીલવવાનાં સાધનો છે, અને હવે પછી આવવાની જીવનની મુસ્કેલીઓ સામે તેને તૈયાર કરે છે.

ઉપર જણાવેલી હકીકત ધૈર્યનાં પ્રત્યક્ષ પુરાવારૂપ છે. પણ તેની સાથે નિરાશા અને શોકના સમયે ચેતતા રહેવાની પણ જરૂર છે. તે શોક કે નિરાશાથી ઘેરાવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સહેજ પણ ગભરાયા વિના તે થવાનાં કારણો તપાસવાં અને ધૈર્યને ખીલવવાનાં સાધનો તેજ કારણોમાંથી શોધી કાઢવાં. નિરાશાને સેવકરૂપે ગણવી અને જ્યારે મનોભાવો અયોગ્ય માર્ગે પ્રયાણ કરતા હોય ત્યારે ચેતવણી આપનાર ચોકીદાર તરીકે તેને બનાવવી જોઇએ. અંતે એવો સમય આવશે કે જ્યારે તમારૂં ધૈર્યબળ સ્થાયી થતા નિરાશા સમૂળ તમારામાંથી ચાલી જશે.

ધૈર્યને ચારિત્રના પાયારૂપે ગણ્યો. હવે ચારિત્રના મકાનમાં બીજી શી વસ્તુની જરૂર છે? સ્થૂલમકાનની ઉપમા લઇએ તો પાયા ઉપર દીવાલોની જરૂર જણાશે. તે દીવાલો તેના અમુક ગુણને લઇને મજબુત બને છે. મજબુતાઈ જાડાઇપર આધાર રાખતી નથી. પરંતુ તેની સીધાઇપર અથવા જે સાધનોની તે દીવાલ બનેલી છે, તેનાપર આધાર રાખે છે. આપણે પણ તે ચારિત્રરૂપી મકાનની દીવાલો તરીકે પ્રામાણિકતા કે સત્યતાને લઇશું. ધર્મ અને નીતિના શિક્ષકો નિરંતર ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે કે સત્યનું દરેક કસોટીના પ્રસંગે,

રક્ષણ કરવું જોઇએ; તેનાં બે મુખ્ય કારણો છે. સત્યથી મનુષ્યો એક બીજાપર વિશ્વાસ રાખી શકે છે, મનુષ્યને નીચું જોવરાવનાર અને તેને અન્ય મનુષ્યોથી દૂર રાખનાર મિત્રદ્રોહ જેવું બીજું કાંઇ નથી. સત્ય બોલવાનો અભ્યાસ આંતરપ્રતિભા અને વિશુદ્ધ જ્ઞાનને ખીલવે છે. તેથી સત્ય માટે સદા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. તે સદ્‌ગુણ આપણા સ્વભાવનો એક ભાગ થઇ રહે તેવો અભ્યાસ પાડવો. પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે વિશ્વાસ, સત્ય અને પ્રમાણિકતાને શોધે છે, એવું કહેનારા તત્ત્વવેત્તાઓની આ એક ઉચ્ચ ભાવના છે. સીનેકા સમજાવતો કે ચોરને જેની જરૂર છે, તે તેને પ્રમાણિકપણે મળતી હોય તો તે કદી ચોરી કરેજ નહિ. તે સ્વાભાવિક રીતે ચોરી કરવાને ઇચ્છતો નથી. પણ અમુક વસ્તુ મેળવવાને આતુર છે, પણ તેને સીધા રીતે તે મળતી નથી, માટે તે ચોરી કરે છે. જેનામાં મનુષ્યપણું ન હોય તેનેજ જુઠું બોલવાની અને નિર્દય થવાની ઇચ્છા થાય. માની પણ ન શકાય તેવાં નિર્દયતાનાં ત્રાસદાયક કૃત્યો વિષે આપણે ઘણું સાંભળીએ છીએ. જેમનામાં મનુષ્ય સ્વભાવની સહજ પણ ઝાંખી હોય તેનાથી તે કૃત્યો ઉદ્‌ભવ્યા છે, એ તદ્દન અસંભવિત છે. તેમના સંબંધમાં એટલુંજ કહી શકાય કે કેટલાક આસુરી જીવો મનુષ્યદેહ ધારણ કરી આપણી વચમાં અવતર્યા હશે અથવા તો કેટલાક અધમ મનુષ્યોના મન આવા અસુરોથી ભંભેરાયલા હશે. પરંતુ તેઓ સત્ય રીતે મનુષ્ય નહિજ હોય, અને આપણી કક્ષામાં બેસવાને તેઓ કોઇપણ રીતે લાયક ગણી શકાય નહિ.

સત્યના આદર્શનો પલવાર વિચાર કરી આપણા મકાનની સાથે તેને સરખાવીએ. આ હૉલ કરતાં દશ ગણી ઉંચી દીવાલોના

મકાનોના—અમેરિકાના સ્કાયસ્ક્રેપર કહેવાતા વીશ કે ત્રીશ મજલાના ભવ્ય મકાનોનાં—ચિત્રો પ્રસંગોપાત્ત આપણે જોઇએ છીએ, તેથી આપણી કલ્પના શક્તિ સ્હેજ આશ્ચર્ય ચકિત થાય છે અલબત તેની મજબુતાઈ વાસ્તે પટા, લોખંડી જાળીઓ, ખુણીઆ અને એવી અનેક કારીગરીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દીવાલોની અને થાંભલાની જાડાઇ મજબુતી આપતી નથી. પરંતુ તેનાં વપરાયેલા સામાનની જાત અને રચનાની સીધાઇ તેની મજબુતીનો પ્રબળ પુરાવો છે. આવા પ્રકારની દીવાલોમાં જથ્થો કે વજન નબળાઈ સુચવે છે. સત્યની બાબતમાં પણ તેજ છે. સત્ય તેના ગુણપર આધાર રાખે છે. સત્યને સારૂ વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પણ આપણે જેનો ઉચ્ચાર કરીએ તે બીજાને ભૂલવણીમાં નાખનાર હોવું ન જોઇએ. સત્યનો ભક્ત બીજાને ભૂલવણીમાં નાખવા કદી પ્રયત્ન કરશે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સત્યને જણાવવાને આપણે સઘળા અશક્ત છીએ, કારણ કે આપણે તેથી અજ્ઞ છીએ. અને તે સંબંધીનો યોગ્ય ખ્યાલ બાંધવાને આપણી પાસે પુરતાં સાધનો નથી. પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય એજ છે કે આપણે જાણી જોઇને કોઇને છેતરવું નહિ.

અન્ય બાબત આંતરિક સત્યની છે. બીજાને છેતરવામાં આપણી જાતને વિશેષ છેતરીએ છીએ. આપણે ધારતા હોઇએ કે આપણે બીજાને છેતરીએ છીએ, પણ ઘણીવાર તેને છેતરી શકતા નથી. બીજાને છેતરવાના કામમાં આપણે જાતે તો જરૂર છેતરાઇ છીએ. કારણ કે બાહ્ય કપટ ગમે તેવું હોય તો પણ મનુષ્યો એક બીજાનાં હૃદય પારખી જાય છે. વળી આ સાથે બાહ્યનિયમ પણ છે કે જો આપણે બીજાને છેતરીએ તો તે આપણને છેતરશે. સર્વ

ધર્મો જીવનના અગત્યના નિયમ તરીકે આ બાબત જણાવે છે. હવે
તે આપણે આપણને છેતરીએ છીએ તે તપાસીએ. આપણી સ્વાભાવિક ઇચ્છા જીવનને સુખમય અને સગવડભર્યું બનાવવાની હોય છે. આપણી અપૂર્ણતા ખરી રીતે જાણવાને આપણે માગતા નથી " દરિયા ઉપર પણ તમારૂં સામ્રાજ્ય છે, " એમ કહેનાર ખુશામતીઆ અને રાજાકેન્યુટની કથા આપણે બાળક હતા, ત્યારે આપણે શીખ્યા છીએ. રાજા તે સમયે ઠગાયો નહતો. વિનયના પડદા તળે આચ્છાદિત થયેલ આત્મશ્લાઘા અને ખોટું માન તજીને આપણે પણ તે રાજાનું અનુકરણ કરવું જોઇએ. ઘણા મનુષ્યને આ કામ કરવું સુઝતું નથી. લોકો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાના અભિમાન કે પોતાના નિર્બળતાને અનુકૂળ થઇ પડે તેવી બાબતો દર્શાવે છે. અમુક મનુષ્ય અમુક કામ માટે લાયક ગણાયો કે તેથી તે સંતોષ પામે છે. પુસ્તકનો કીડો જો પોતાના ખાતામાં યોગ્ય સંમાન પામે તો તેથી તે સંતોષ માને છે, અને શરીરને ખીલવનાર અખાડાને તે પોતાની સૃષ્ટિ બહારના ગણે છે.તેજ રીતે મલ્લ પોથીના જ્ઞાનની કીમ્મત અલ્પ આંકે છે, અને શારીરિક બળથી પોતાને સર્વોપરિ માને છે. પોથીનો કીડો મલ્લને ધિક્કારે છે, અને મલ્લ એમજ ધારે છે કે આ જીવનનો ઇચ્છવા યોગ્ય આશય માત્ર શારીરિક બળ છે.આ માયામાંથી ધાર્મિક વૃત્તિવાળો કે તત્ત્વ જ્ઞાની પણ છટકી શકતો નથી. જે પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરતો નથા અને જે પોતાને અન્ય વ્યક્તિ તરફ જોતો હોય એમ જુએ છે, તેજ મનુષ્યં તેમાંથી છટકી શકે છે. આ માયા ન્યાતોને, ધર્મભેદોને, વર્ગોને, અને યુનિર્સીટીની પદવીઓને પણ વળગેલી હોય છે. સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત લઇએ તો માતા પોતાના પુત્રમાં અન્ય ન પારખી શકે તેવા સદ્‌ગુણો જુએ છે, અને અન્ય બાળકમાં તે છે, તે સ્વીકારવાને પણ તે સજ્જ હોતી

નથી. આથી કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે તે માતાના બાળકમાં સદ્‌ગુણોનો સમૂળો અભાવ છે, પણ તે માતા એમ માને છે કે તેનો બાળક સર્વ ગુણ સંપન્ન છે. પોતાનો બાળક અન્ય બાળક સાથે લડે, અને ઘેર ફાટ્યાં તૂટ્યાં વસ્ત્રોસહિત પાછો ફરે, ત્યારે માતાનો તો નિશ્ચય હોય છે કે પોતાનો બાળક દોષપાત્ર નહિ હોય અને અન્ય બાળકજ તેને નઠારૂં બાળક લાગે છે, અને અન્ય બાળકના માતપિતા પણ તેવાજ ઉદ્‌ગારો કાઢે છે. સ્વજ્ઞાન અને સ્વસુધારણા અર્થે આવા ભ્રમાત્મક માનસિક વલણથી ચેતતા રહેવાની જરૂર છે.

મનુષ્યને સ્વજ્ઞાનની સર્વથી અધિક આવશ્યક્તા છે. પોતાને ઓળખવાને સર્વેએ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પોતે કોણ છે, તેવું અલ્પજ્ઞાન થયા પછી આપણી અંદર રહેલા દૈવીસ્વભાવની શુદ્ધ અંતઃકરણથી અને અનન્ય નિષ્ઠાથી સેવા કરવી જોઇએ. જે દૈવી સ્વભાવ જ્ઞાન, પ્રેમ અને શક્તિમાં વધવાને અત્યંત આતુર છે, અને જે માનુષી પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યેક રીતે પોતાનું જીવન વિકસાવવા ઇચ્છે છે, તે દૈવીસ્વભાવ આપણા દરેકમાં છે, એ સમજવું કઠિન નથી. તે દૈવી સ્વભાવને મર્યાદિત બનાવતા ના. જીવનના અલ્પ ન્હાના સ્થાનમાં સડવાની આ દૈવી સ્વભાવની ઇચ્છા હોતી નથી. તે ઉન્નતિ વાસ્તે મથન કરી રહ્યો છે. અને તેના વિકાસ સારૂ આપણે અનન્ય નિષ્ઠાથી તેની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાને પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇએ. તેની ઇચ્છાનુસાર વર્તન એટલે શું? સામાન્ય જીવનમાં તે શું કરી શકે છે? આ બાબતમાં વિદ્યાર્થીને ઉત્તમ બોધ તો એજ અપાય કે તેણે પોતાનું દરેક કામ તેનાથી બને તેવી સારી રીતે કરવું. તેજ આ દૈવી સ્વભાવને આપણી અર્પણતા છે. ધારો કે તમારે નિબંધ કે લખાણ જેવું સામાન્ય કામ કરવાનું છે. તે કરવાના બે પ્રકાર છે. આપણે કાં તો અસંબંધી શબ્દવાળો, અચોક્કસ અને ગુંચવણીભર્યો

વિચારવાળો, નહિ વંચાય તેવા અક્ષરોવાળો, છેકા અને ડાઘાવાળો એક અડધા ડઝન પાનાનો નિબંધ લખીએ; અથવા તો વિષયને લગતો, વિચારયુક્ત અને પરસ્પર સંબંધી વાક્યરચનાવાળો, નકામા શબ્દ વગરનો, સ્વચ્છ અને વંચાય તેવો, માત્ર વીશ લીંટીનો નિબંધ લખીએ. તે બન્નેમાં સરખાજ સમયનો વ્યય થાય. પણ બીજા પ્રકારના નિબંધમાં ખરી આત્માની ખીલવણી થાય છે. સારી રીતે કાર્ય કરવામાં હાથના કાંડા કેળવાય છે, આત્મસંયમ વધે છે, ઇચ્છાશક્તિ બળવતી થાય છે, અને કળા કૌશલ્યની રુચિને પ્રોત્સાહન મળે છે. કાર્ય સારી રીતે કરવાને મગજને કેળવવામાં નૈતિક સ્વભાવની પણ યોગ્ય ખીલવણી થાય છે. આ રીતે આપણે આપણા દૈવી સ્વભાવને સદા નીમકહલાલ થઈ શકીશું.

આ આત્મસુધારણાનો નિયમ એ છે કે જે કામ તમારે કરવાનું હોય ને પ્રથમ પ્રસંગે કરવામાં આવ્યું હોય તેના કરતાં બીજી વખતે સહજ વધારે સારૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેજ આશય હોવો જોઇએ. આવું પ્રત્યેક કાર્ય વિકાસ તથા સુધારણાનું સાધન છે. પ્રથમ સેંકડો વખત કરેલા કાર્યના કરતાં જો વધારે સારૂં કાર્ય ન કરવામાં આવે તો તે કાર્ય ગમે તેટલું જથ્થામાં કરવામાં આવે છતાં તેથી આપણો વિકાસ કે સુધારણા પ્રાપ્ત થતા નથી. આ નિયમ દરેક કાર્યને લાગુ પડે છે. આધુનિક કેળવણીની પ્રથામાં આપણા વિદ્યાર્થીઓને સેંકડો પાનાં વાંચવાનાં હોય છે, અને સેંકડો પાનાં લખવાનાં હોય છે, જે કાર્ય તેઓ બેદરકારીથી કરે છે. કેવી જાતનું નહિ, પણ કેટલું કર્યું તેને તેઓ વધારે અગત્યનું ગણે છે. આપણા જીવનવ્યવહારમાં જો આપણે કાર્યના જથ્થા સાથેજ સંબંધ રાખીએ તો હજારો જીંદગીઓ વિકાસ વિનાની જાય.પરંતુ પોતાની ઇચ્છા શક્તિને એકજ જીંદગીમાં પૂર્ણ રીતે કસવામાં આવે, અને નિશ્ચય કરવામાં

આવે કે દરેક કાર્ય તેના જથ્થા કરતાં તેની જાતથી ઉત્તમ બનાવવું તો જરૂર આપણો વિકાસ ઘણી ત્વરાથી થશે.

મકાન પૂરૂં કરવાને હજુ એક વસ્તુની—છાપરાની જરૂર છે. મકાનનો તે પણ અતિ અગત્યનો ભાગ છે. જો છાપરાની જરૂર ન હોય તો દીવાલો અને પાયાની પણ ભાગ્યેજ જરૂર જણાય. મનુષ્યના ચારિત્રરૂપી મકાનનો કયો સદ્દગુણ સ્થૂલ મકાનના છાપરા સાથે સંબંધ રાખે છે? તે પ્રેમનો સદ્દગુણ છે. અને આ સરખામણી પણ યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રેમ તે રક્ષક છે, અને છાપરૂં પણ મકાનનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે સ્થૂલ છાપરૂં વરસાદ અને તાપથી રક્ષણ કરે છે, ત્યારે પ્રેમ જ્ઞાન અને ધૈર્યને અયોગ્ય રીતે વ્હેતા અટકાવે છે. પ્રેમના સદ્દગુણ વિનાનો જો ધૈર્યવાન્ મનુષ્ય જણાય તો આપણને લાગે છે કે તે મનુષ્ય જાતિને ભયરૂપ છે. તે પોતાની આસપાસના મનુષ્યોને દુઃખના કારણભૂત બને છે; અને આપણને સ્વાભાવિક વિચાર સ્ફુરે છે કે પ્રાણીમાત્ર તેના વિના વધારે સારી સ્થિતિમાં રહી શકશે.સામાન્ય રીતે આધુનિક વિગ્રહ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. કેટલા જમાનાથી બુદ્ધિ બળ વધતું ચાલ્યું છે, પણ તેની સાથે સાથે પ્રેમની વૃદ્ધિ થઈ નથી. મનુષ્યજાતિ આ બે તત્ત્વની વચ્ચે અથડાય છે. ઉંચા સિદ્ધાંતવાળો દયાળુ પુરૂષ પણ ક્યાં, કેમ અને ક્યારે કેવી રીતે વર્તવું તે ન જાણતો હોય તો તે અણધાર્યું ખોટું પરિણામ લાવી મૂકે, ત્યારે ઉપર બતાવ્યા કરતાં ઉલટું પરિણામ પણ આવે છે. પરંતુ પ્રેમને માર્ગે ભૂલ ખાવી એ વધારે સહીસલામત છે. સૃષ્ટિમા મોટી જરૂર પ્રેમની છે. જો મકાનને ધૈર્યના પાયાની અને સત્યની દીવાલોની જરૂર હોય તો ચારિત્રરૂપી મકાન પ્રેમના છાપરા વિના કદાપિ સંપૂર્ણ કે ઉપયોગી થઈ પડે નહિ.

પ્રેમ શું છે તે હવે તપાસીએ. તે એકલો શબ્દ લાગણી સૂચક

છે; પણ તેમાં ઘણા પ્રશસનીય સદ્દગુણો સમાઇ જાય છે. પ્રશંસા, માન, પૂજ્યભાવ, ભક્તિભાવ, પરોપકાર, દીલસોજી, દયા, અનુકમ્પા અને સહાયકવૃત્તિ; આ સર્વ સદગુણો પ્રેમમાંથીજ ઉદ્દભવે છે. પ્રેમનો મુખ્ય ગુણ મિત્રતા છે. અને દૃઢમિત્રતા તેજ બન્ધુત્વ છે. આ સદ્‌ગુણોની ટીપનો વિચાર કરીએ તો નિશ્ચય પૂર્વક જણાય કે પ્રેમ જીવનની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે. અમુક વ્યક્તિને આપણા કરતાં મહાન્ સ્વીકારીએ તો તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ પૂજ્યભાવ રૂપે પ્રવર્તે છે. આપણા કરતાં નિર્બળ તરફનો આપણો પ્રેમ દયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; અને જો તે નિર્બળ મનુષ્ય દુઃખી હોય તો તે પ્રેમ અનુકમ્પા કે દીલસોજીનું રૂપ લે છે. પ્રેમની જાત અને તેની તીવ્રતા કે કે મન્દતા ઉપર આપણા વિકાસનો ઘણો આધાર છે.

એતો સુવિદિત છે કે લાગણીઓને ઉશ્કેરે અને કસે તેવા પ્રસંગો જીવનક્રમમાં વારંવાર બને છે. વળી તેમાં પણ આપણા મનની સમતોલવૃત્તિ ખોવરાવી પ્રેમ કરતાં ધિક્કારની લાગણી વધારે પ્રમાણમાં જાગ્રત્ કરે એવા અનુચિત પ્રસંગો પણ બને છે. સદ્દભાગ્યે ધિક્કારને પ્રેમના રૂપમાં ફેરવવાની એક નાની કુંચી છે. તે નિઃસ્વાર્થતાની કુંચી છે. મારી સાથે ગુસ્સે હોય અને મારૂં ભુંડું બોલતો હોય એવો મનુષ્ય કલ્પીએ. વાસ્તવિક રીતે મારે તેને માર્ગે ચાલી તેના જેવી ભૂલ કરવી જોઇએ નહિ. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ કામ સ્હેલાઇથી શી રીતે થઇ શકે ? જો હું મારી જાતનો વિચાર કરૂં તો પ્રથમ ઇચ્છા તેની સાથે ક્રોધ કરવાની થાય. પરંતુ જરા અટકી શાંત મનથી વિચાર કરૂં, અને મારી જાતનો વિચાર નહિ કરતાં તે ક્યા કારણથી ક્રોધે ભરાયો, તે વિચારૂં તો મારો ક્રોધ શાન્ત પડી જશે. તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવનાર કારણ, અને તેને દુનિયા કેવી ભાસે છે, એનો હું જરા વિચાર કરૂં તો મારો ક્રોધ

ચમી જશે, અને તે સમયે કેમ વર્તવું તેનો વિચાર કરવાને અનુકૂળ સ્થિતિમાં મારૂં મન આવશે. નિર્દયતા, જુલમ અને અન્યાયથી ઉદ્‌ભવતા પ્રસંગોમાં અન્યનો બચાવ કરતાં જે પ્રશસ્ય કોપ થાય છે, તેની બાબતમાં પણ આજ નિયમ લાગુ પડે છે. પણ એવા પ્રશસ્યકોપ સિવાય પણ અન્યના બચાવ કરવા જેટલું નૈતિકબળ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે ઉમદા કોપને શાન્ત કરવો કે કેમ તે એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે.

જગતમાં મળી આવતી અસમાનતાનો કઠિન પ્રશ્ન તપાસીએ. જુલમી શેઠ અને તેના ગુલામનો સંબંધ તપાસીએ. ગુલામ સદા ભયભીત હોય છે, તેને હવે પછી બીજી કઇ શિક્ષા થશે, તેનાથી તે અજાણ હોય છે, અને સ્વાભાવિક રીતેજ તે પોતાના જુલમી શેઠથી નાસતો ફરે છે. ધારો કે તે ગુલામ તત્ત્વ વિચારક છે. તે જુલમી શેઠના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરશે અને જાણી શકશે કે તે પોતાના બળ અને સત્તાની લાગણીનો ઉપયોગ કરે છે અને અન્ય લોકોને પોતાના કરતાં લઘુ મનાવરાવી તેમના પર સત્તા ચલાવી શકે છે. આથી તેને ભય ઓછો લાગશે, અને તે જુલમી શેઠનું હૃદય સમજી શકશે. આવી તત્ત્વવિદ્યા ગુલામોમાં મળવી અસંભવિત છે, પણ તેના દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. એક નિર્દય શેઠના ગુલામ તરી રહેનાર રોમન તત્ત્વવેત્તા એપિક્ટેટસ વિષે સાંભળ્યું છે. તે શેઠને તેની તત્ત્વવિદ્યાનો વ્યવહારમાં અમલ થતો જોવાથી ગમત પડતી હતી. તે શેઠ અતિ બળવાન હતો. એક પ્રસંગે તે એપિક્ટેટસનો પગ પકડી આમળવા લાગ્યો. એપિક્ટેટસે શાન્તિથી કહ્યું. "આપને જણાવું છું કે પગ વધારે આમળવામાં આવશે તો તે ભાગી જશે." અને ખરે તે ભાગી પણ ગયો. તેને આ સંબધમાં તત્ત્વવિદ્યા આ પ્રમાણે દર્શાવી છે. તમારી સત્તામાં જે બાબત ન હોય તેની સાથે તમારે લેવા દેવા

નથી. તમને કેદી બનાવી બંધનથી પકડી રાખવામાં આવે, તેની ચિંતા તમે કરતા નહિ.

તેની જોખમદારી તેને શિર છે. તેણે ઈશ્વર પાસેથી જોખમદારી વ્હોરી લીધી છે, અને તમારે જે સહન કરવું પડે છે, તેનો તે ઋણી છે. પરંતુ જે તમારી સત્તાની વાત છે તેની ચિંતા તમારે રાખવીજ જોઇએ. તમારી ઇચ્છાશક્તિને બંધનમાં રાખવી અશક્ય છે, તેથી તમે કહી શકો કે, "હું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અંતરથી જીવીશ, અને મારા દેહની પરતંત્રતામાં પણ આંતરરાજ્યમાં સર્વ બરાબર રાખવાને પ્રયત્ન કરીશ." સ્વતંત્રતામાંજ જીવનનો ખરો આનંદ છે, અને સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ એજ ખરૂં જીવન. પહેરેજ રહેવું કે કેદમાં સડવું તેના જેટલુંજ બંધન પોતાનો સમય વ્યર્થ ગાળવામાં; પોતાનો ધર્મ યથાર્થ નહિ બજાવવામાં, અને પોતાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ નહિ કરવામાં છે. એટલા માટે જ બાહ્ય પદાર્થોથી ભય પામવાની જરૂર નથી. પરન્તુ આપણી શક્તિઓનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી એજ ભય છે. એપિકટેટસે કહ્યું. "ઈશ્વરે મને એકજ બાબત સારૂ અહીં મોકલ્યો છે, અને તે કરવામાં મને કોઇપણ અડચણ નાખી શકશે નહિ. તે બાબત સદ્‌ગુણમાં સંપૂર્ણરીતે આગળ વધવાની છે." આપણામાંનો દરેક તે પ્રમાણે કરી શકે. જીવનમાં ગમે તેવી તેની સ્થિતિ હોય, પરંતુ જે કાર્યને માટે ઈશ્વરે તેને મોકલ્યો છે, તે કાર્ય કરવાને તે સમર્થ છે.

જે વડે આપણે ક્રોધ, અહંકાર અને ભયને મિત્રતા, દીલસોજી અને પ્રશંસામાં ફેરવી શકીએ, તે લઘુ યુક્તિનું જ્ઞાન મનુષ્ય સ્વભાવના સંબંધો અને પ્રવૃત્તિઓને સમજવામાં સહાયભૂત થઇ શકે છે. તે જુલમી રાજાની સ્થિતિમાં તમારી જાતને મૂકો. તો તમને સહેજ સમજાશે કે તેનો જુલમ તેના અહંકારને સંતોષવા વાસ્તે

હતો. પરંતુ તેણે પોતાના અહંકારને બદલે તેના હાથ નીચે મૂકાએલા ગુલામનો વિચાર કર્યો હોત તો તે જુલમ કરુણારૂપે ફેરવાઇ જાત. આ રીતે પ્રેમ ખીલે છે, અને મનુષ્યના ચારિત્ર્યરૂપી મકાનના છાપરા તરીકે પ્રેમનું અગત્યનું સ્થાન છે. એવો એક પણ ધર્મગ્રંથ નથી કે જેમાં આ બાબત પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવી હોય- એવો એક પણ ધર્મ સંસ્થાપક આ સૃષ્ટિમાં થયો નથી કે જેણે પ્રેમના પ્રભાવ ઉપર ભાર મૂકીને કહ્યું ન હોય. ભગવદ્ગીતામાં પણ આ બાબત છે. જો કે સ્પષ્ટપણે તે દર્શાવેલું નથી, પણ પ્રારંભના એક અધ્યાયમા એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે સૃષ્ટિમાં શ્રીકૃષ્ણે શા સારૂ પ્રવૃત્તિ કરવી. પ્રત્યુત્તર પણ ત્યાંજ છે. " પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાને મારે કાંઇ બાહ્ય દબાણ નથી. કોઇપણ ધર્મ બજાવવાને હું બંધાયેલો નથી દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાથી મને કાંઇ મળવાનું નથી. પણ જો હું પ્રવૃત્તિ ન કરૂં તો મોટા પુરૂષો મારૂં અનુકરણ કરીને પ્રવૃત્તિ કરવાનું છોડી દે, અને ન્હાના મનુષ્યો તેમનું અનુકરણ કરી કાર્ય કરતાં બંધ થાય, અને સમાજમાં અવ્યવસ્થા વ્યાપી જાય. " આ પ્રમાણે પોતાના સંબંધમાં ખુલાસો આપ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રતિબોધ આપે છે કે.—" પ્રાચીનકાળના જનકરાજા વગેરેની માફક ફળની આશા વિના કાર્ય કરે જા. " આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રભુ સૃષ્ટિને ચ્હાય છે, માટે તે સૃષ્ટિમાં હયાત છે. અખિલ સૃષ્ટિનું રક્ષણ સર્વમય પ્રેમથીજ થાય છે. અહીં એવો કોઇ પણ નહિ હોય કે જેનો વિકાસ પ્રભુતા પ્રત્યે ન થતો હોય, અને એવો પણ કોઇ નથી કે જે ધૈર્ય, સત્ય, અને પ્રેમના માર્ગે પોતાના ચારિત્રને ખીલવે તો ઇષ્ટસિદ્ધિ ન કરી શકે.

આ લેખકે રચેલાં બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

અર્હન્નીતિ	૧-૮-૦
જ્ઞાનદીપક	૦-૩-૦
મહાન્ ગુરુનો પ્રસાદ	૦-૨-૦
જૈન લેખમાળા	૦-૮-૦
લેખ સંગ્રહ	૦-૪-૦
જૈન વૈરાગ્ય શતક	૦-૦-૬
આત્મનિરીક્ષણ	૦-૦-૩
ગુરુદર્શન	૦-૬-૦
,, પાકું પુંઠું	૦-૮-૦
શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર	૦-૧૦-૦
શ્રી બુદ્ધોપદેશ	૦-૬-૦
પ્રભુને ગમે તથા મહાત્માનું હૃદય	૦-૩-૦
આદર્શ પુરુષ	૦-૩-૦
ચારિત્ર રચના	૦-૧-૬
મરણ પાછળ રહેનારને સંબોધન	૦-૧-૬
થિઓસોફી અને કેળવણી	૦-૨-૦

એક આના સીરીઝ

યોગમાર્ગનો ભોમીઓ.
મનુષ્યનું ભવિષ્ય પોતાના હાથમાં
મરણ પછીની સ્થિતિ
જગદ્ગુરુનું આગમન
પૂર્વના તારાનું મંડળ
સેવાનો આદર્શ
મહાત્માનું હૃદય
જૈનધર્મ
શાંતિનું સ્થળ
સુખની શોધ
થિઓસોફી સંબંધી બે બોલ

મળવાનું ઠેકાણું.

મણિલાલ નથુભાઇ દોશી.

રતનપોળ-અમદાવાદ.

